

СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ЕКОСИСТЕМА: КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

SOCIAL MEMORY AS AN ECOSYSTEM: A CONCEPTUAL AND METHODOLOGICAL FRAMEWORK

У статті презентовано модель екосистеми соціальної пам'яті як динамічного емерджентного поля, що охоплює різні рівні, напрями впливу та коло акторів, включаючи державні, соціальні, медійні й індивідуальні практики. Виокремлено чотири групи акторів, як-от: 1) держава, влада та інституції; 2) соціальні групи; 3) медіа; 4) аудиторія (споживачі) та окремі індивіди. Розглянуто успішні кейси міжнародних дослідницьких проєктів, присвячених аналізу взаємодії з меморіалами, тілесних практик, ритуалів і цифрових форм комеморації. Обґрунтовано доцільність міждисциплінарного підходу, що полягає у продуктивній координації методологій різних дисциплін, наведено приклади реалізації такого підходу в міжнародних дослідницьких проєктах, підкреслено роль поєднання теоретичних і практичних інструментів. Особливу увагу приділено розширенню соціологічного інструментарію сучасними якісними та змішаними методами, як-от: go-along-інтерв'ю, subcams, playback-інтерв'ю, ко-перформанс, візуальна фіксація, збір даних із соціальних мереж через API, close reading, distant reading тощо. Це дозволяє не лише описувати практики пам'яті як культурні явища чи політичні інструменти, а й досліджувати їхній вплив на соціальні процеси, громадські дискусії щодо минулого, колективну ідентичність, емоційні та тілесні аспекти пам'яті, а також функціонування соціальної пам'яті в цифровому просторі. Результати дослідження спрямовані на актуалізацію соціологічного внеску в міждисциплінарні дослідження пам'яті й окреслення перспектив застосування сучасних методів для системного аналізу соціальної пам'яті й комеморативних практик в українському та міжнародному контекстах.

Ключові слова: соціальна пам'ять, комеморація, міждисциплінарність, цифрова пам'ять, соціологічні методи.

This article presents a model of social memory as a dynamic emergent field encompassing multiple levels, directions of influence, and a broad range of actors. Four groups of actors are distinguished: 1) the state, authorities, and institutions; 2) social groups; 3) the media; 4) the audience (consumers) and individual actors. Successful cases of international research projects are analyzed, focusing on the study of interaction with memorials, embodied practices and rituals, commemorative ceremonies, and digital forms of memory work. The necessity of an interdisciplinary approach to memory research is substantiated, emphasizing the productive coordination of methodologies from different disciplines, and an example of a research project implemented following this principle is presented. Special attention is given to expanding the sociological methodological toolkit with contemporary qualitative and mixed methods: go-along interviews, subcams, playback interviews, co-performance, visual documentation, API-based social media data collection, close reading, distant reading, etc. These methods enable researchers not only to describe memory practices as cultural phenomena or political instruments but also to examine their influence on social processes, public debates about the past, collective identity, emotional and bodily dimensions of memory, and the functioning of social memory in digital and hybrid spaces. The study aims to highlight the sociological contribution to interdisciplinary memory research and to outline the potential of contemporary methods for analyzing social memory and commemorative practices as a complex, interconnected system in both Ukrainian and international contexts.

Key words: social memory, commemoration, interdisciplinarity, digital memory, sociological methods.

УДК 316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.77.1.3>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Прохватілова О.С.

аспірантка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна
ORCID ID: 0009-0005-3059-8546

Вступ. Останніми роками дослідження соціальної пам'яті та пов'язаних із нею феноменів дедалі активніше привертають увагу українських соціологів, що засвідчує зростання інтересу до проблем впливу колективних уявлень про минуле на сучасні суспільства. У наукових працях дедалі частіше застосовуються новітні теоретичні підходи та різноманітні методи, що дозволяє по-новому осмислювати механізми формування, трансляції та репрезентації пам'яті. Українські соціологи залучені до міждисциплінарних ініціатив, пов'язаних із дослідженнями усної історії та документуванням воєнного досвіду, урбаністичних студій

і регіональної пам'яті (див., наприклад, проєкти Наталі Отріщенко [9], Вікторії Середи [12]). Проте в соціологічних дослідженнях пам'яті та комеморативних практик в Україні досі переважають емпіричні кількісні дослідження, покликані оцінити ставлення респондентів до окремих історичних подій і постатей. У таких розвідках часто використовують терміни «історична пам'ять» та «національна пам'ять» як синоніми соціальної пам'яті, розмиваючи межу між публічною історією як формою знання про минуле та власне пам'яттю, функції якої виходять за межі збереження інформації у формі історичних фактів чи

нарративів¹. Методологічна рамка соціологічного опитування є доречною для з'ясування сталих характеристик, оцінювання інтенсивності окремих тенденцій тощо. Водночас отримані результати характеризуються високим рівнем узагальнення і не дають змоги простежити мотиви чи контекст відповідей респондентів. На такі обмеження вказує Ярослав Яблонський [15], досліджуючи кореляцію між практиками святкування та ставленням до політики декомунізації та дерусифікації, а також Олександр Голюков і Софія Нолбат [1] у дослідженні ставлення українців до державних свят. Так, у звіті про загальнонаціональне репрезентативне опитування, присвячене встановленню рівня обізнаності громадян з історією України [13], на запитання про перейменування вулиць відповідь респондента «Негативно, не підтримую» може означати різні позиції: від незадоволення самою ініціативою декомунізації до критики конкретних топонімів (якщо він вважає невинуватим заміну одних маркерів на інші, як, наприклад, у разі перейменування Московського проспекту в Києві на проспект Бандери, або якщо критично ставиться до використання нейтральних назв на кшталт вулиці Веселої чи Квітучої). Такі відповіді мало дають для повного аналізу реального ставлення до перейменування, що ще більше ускладнюється в ситуації суспільного тиску, коли відкрита критика декомунізаційних законів або ресентимент за радянськими чи російськими культурними маркерами можуть трактуватись як девіантна поведінка.

Водночас використання якісних або змішаних методів дослідження дало б змогу глибше інтерпретувати дані соціологічних опитувань [15, с. 136]. Нині більшість таких досліджень мають культурологічний або етнографічний характер: об'єктом аналізу виступають не стільки соціальні відносини й структури, скільки культурні артефакти (монументи, ритуали, підручники, фільми, мистецькі ініціативи, музейні експозиції тощо) [6]. Отже, залишається відкрита перспектива для соціологічного аналізу.

Якщо говорити про теоретичний зріз українських студій пам'яті, то в них – за винятком Моріса Гальббакса та його теорії соціальних рамок пам'ятання – переважають історичні (П'єр Нора) та культурологічні (Ян і Аляйда Ассман) класичні підходи. Унаслідок цього поняття «соціальна пам'ять» нерідко вживається як синонім «куль-

турної пам'яті», що звужує аналітичний кут зору й подає соціальну пам'ять та комеморативні практики як статичні культурні феномени або результати діяльності, а не як динамічний процес. Звернення до цифрових практик пам'ятання в сучасній українській академії становить окрему проблемну ділянку, адже такі дослідження часто спираються на традиційні підходи, зокрема концепцію місць пам'яті П'єра Нора, які екстраполюються в цифровий простір. Це сприяє формуванню уявлення про «цифрові місця пам'яті» як продовження традиційних форм комеморації [10]. Натомість сучасні напрацювання у сфері *digital memory studies* та передусім результати, пов'язані з переосмисленням пам'яті й суспільних процесів під впливом цифрових медіа та соціальних мереж (так званий *connective turn* Ендрю Госкінса), залишаються поза увагою.

Наявні прогалини в українській соціології можна пояснити загальною незавершеністю соціологічного знання, що є наслідком «совєтської спадщини» [14]. Протягом багатьох років українські науковці орієнтувались на російську академію, де продовжувала домінувати марксистсько-ленінська традиція історичного матеріалізму. Соціолог Наталя Черниш зазначає: «Ця методологічна невизначеність, фобія до теоретизування, необізнаність із кращими досягненнями світової соціології, розрив зв'язків з іншими науками, насамперед філософією <...> спричинили у вітчизняній соціології і відсутність повної структури соціологічного знання, і брак концептуалізацій у річизні визначення суті та головних характеристик сучасного світу чи українського суспільства» [14, с. 11]. Унаслідок браку загальносоціологічних теорій соціологія ототожнюється із соціометрією, формуючи «стереотипне уявлення про соціолога з анкетой», здатного лише опитувати респондентів і обробляти кількісні дані [14, с. 16].

У сфері українських досліджень пам'яті зазначені тенденції проявляються в редукції її функцій до соціального контролю або консолідації суспільства (переважно навколо національної ідентичності), тоді як безліч інших аспектів, що різнобічно пояснюють роль пам'яті і якими цікавляться західні соціологи, ігноруються. Так, у відповіді на запитання «Хто впливає на формування соціальної пам'яті, хто створює і підтримує комеморативні практики?» українські дослідники найчастіше схиляються до теоретичних рамок політики пам'яті або «винайдення традиції» (вузько розуміючи ідеї Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера), визначають напрямок впливу як «згори вниз». Звідси визначення політики пам'яті як «цілеспрямованого конструювання та утилітарного використання в політичних цілях історичної пам'яті та інших форм колективних уявлень про минуле та його репрезентації – зокрема й професійної історіографії» [4] та критика через її неінклюзивність [3; 8]. Водночас навіть використання термінології «політики пам'яті» може передбачати участь різних акторів,

¹ Наприклад, у висловлюванні «Я пам'ятаю, що Друга світова війна почалась у 1941 р.» ідеться не про особистий досвід участі у війні чи можливість пригадати день її початку, а радше про знання, засвоєне з певних джерел – родинних розмов, підручника, науково-популярного відео на YouTube тощо. Водночас людина може пам'ятати, як дід розповідав про 1941 р., як учитель організовував семінар про початок війни, як вона була на концерті до Дня перемоги, де на банері були надруковані цифри «1941–1945». Усе це разом: отримана інформація та індивідуальна пам'ять про процес її отримання – може узагальнюватися у формулі «я пам'ятаю». Якщо ж згодом людина дізнається, що, відповідно до загальноприйнятої хронології, війна почалась в 1939 р., то це буде не акт пригадування, але акт отримання нової інформації. У подальшій комунікації висловлювання «Я пам'ятаю, що війна почалась у 1939 р.» знову виконуватиме функцію позначення знання, але не репрезентуватиме пам'ять як таку. Докладніше на цю тему див., наприклад, Locke D. Memory / D. Locke. Macmillan, 1971. 145 p.

якщо розглядати цю політику як різновид суспільної² [2]. Отже, очевидною є потреба в системному підході до вивчення соціальної пам'яті та комеморативних практик, який розглядав би їх як динамічну екосистему, де взаємодіють різні суб'єкти – держава, інституції, групи, індивіди, медіа.

На основі цих міркувань постає кілька ключових запитань, які формують рамку подальшого викладу матеріалу.

(1) Якою є система соціальної пам'яті? У чому цінність системного підходу до дослідження пам'яті та комеморативних практик?

(2) Що означає міждисциплінарність для студій пам'яті, яка цінність та роль соціологічної теорії та методів у таких дослідженнях?

(3) Які сучасні методи використовуються для досліджень, пов'язаних із пам'яттю соціальних феноменів, і які перспективи запозичення цих методів українськими соціологами?

Аналіз попередніх досліджень. Деякі дослідники вже намагалися осмислити соціальну пам'ять в системному ключі. Так, Наталія Комих у статті «Дискурси соціальної пам'яті в умовах російсько-української війни: теоретико-методологічні засади дослідження» наголошує на інституційному закріпленні соціальної пам'яті й виділяє як головні інститути державу, політику, медіа, культуру, сім'ю [7, с. 98]. Дослідниця також вказує на множинність просторів репрезентації пам'яті, зокрема «об'єктивний» і «віртуальний», а також на широкий спектр форм – від колективних дій до індивідуальних проявів у цифрових середовищах.

Олександр Гриценко в дослідженні, присвяченому політикам пам'яті в Україні, прямо формулює ідею системності колективної пам'яті, зазначає, що «спільна (колективна) пам'ять суспільства як (під)система має включати певну інфраструктуру, котра забезпечує здатність суспільства накопичувати й зберігати досить повну й адекватну інформацію (знання) про пережитий спільний досвід, а в потрібні моменти – актуалізувати (переосмислювати) й використовувати її з метою самозбереження, саморегулювання, саморозвитку спільноти» [2, с. 201]. Водночас він наголошує, що системність не варто ототожнювати із централізованістю чи «односуб'єктністю» формування пам'яті; найближчою аналогією тут виступає саме екосистема.

Зазначене дослідження суголосне із класичною працею Вульфа Кайнштайнера [23]. Якщо в українській традиції основною вадою теоретизації соціальної пам'яті є її редукація до політичної інстру-

менталізації історичного знання, В. Кайнштайнер зазначає протилежну проблему – спробу пояснювати пам'ять через метафоричне використання понять психології та неврології, що виникли в контексті автобіографічної пам'яті. Альтернативу він бачить у системному підході до колективної пам'яті: за аналогією зі студіями медіа, де можна виділити три складники комунікації – відправника (джерело, комунікатор), одержувача та повідомлення (комунікат), у контексті колективної пам'яті він виділяє творців пам'яті (*memory makers*), споживачів пам'яті (*memory consumers*) та культурні традиції. Взаємодія між цими трьома учасниками формує «арену політики пам'яті».

У дискусії про пам'ять як екосистему варто ще раз згадати Наталію Черниш [14], яка, обґрунтовуючи необхідність зв'язків соціології з іншими науками, спирається на ідеї Джона Уррі про *complexity turn* – міждисциплінарну парадигму, що виходить з уявлень про хаос, нелінійність і комплексність світу, природи та суспільства, які варто розглядати у взаємозв'язку. Дж. Уррі зазначав, що цей інтелектуальний зсув пов'язаний із появою «більш загальної «складної» структури почуттів, яка ставить під сумнів деякі повсякденні уявлення про соціальний порядок» [25, с. 1]. Він наголошує, що системи є емерджентними, динамічними та самоорганізованими; їх неможливо звести до елементарних законів чи простих процесів [25, с. 3]. Поняття емерджентності (від англ. *emergency*) вказує на непередбачувані, незаплановані прояви, які з'являються у функціонуванні систем. Як приклад він описує екологічні системи, підкреслюючи, що вони далекі від стану гармонійного порядку: «Нормальний стан природи – це не баланс чи спокій, нормальний стан – це відновлення від останньої катастрофи» [25, с. 6]. Отже, головним висновком *complexity thought* є ідея, що система – це більше, ніж проста сукупність елементів, з яких вона складається.

Виклад основного матеріалу. Комеморативну динаміку можна зобразити схематично, як систему, що поєднує взаємопов'язаних акторів, що власними комеморативними ініціативами виходять у публічне поле, де розпочинається процес переговорів, що в деяких випадках дає суспільству можливість дійти консенсусу щодо минулого, а в інших – інституціоналізує наявні розколи (рис. 1).

Держава, влада, інституції. До цієї групи належать президенти та представники державної влади, зокрема й органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (наприклад, УІНП в Україні), регіональна влада (обласні, міські та районні ради), а також наднаціональні інституції, зокрема ЄС та міжнародні комісії. Системні підходи до пам'яті визначають зазначену групу акторів як «макрорівень» системи [18], або її «структурний рівень» [2]. Як уже зазначалося вище, поширеною є ідея про те, що політика пам'яті є результатом діяльності держави й інституцій, які визначають форми

² Зокрема, під час Дев'ятої щорічної конференції Асоціації досліджень пам'яті (Memory Studies Association, MSA) "Beyond Crises: Resilience and (In)stability", яка відбулася у Празі (Чеська Республіка) 14–18 липня 2025 р., було презентовано кілька прикладів вернакулярної комеморації російської агресії в Україні. На особливу увагу заслуговує доповідь Валентини Хархун щодо аматорських музеїв АТО та російського вторгнення та Оксани Довгополової щодо «тактичної» комеморації, зокрема ініціатив митців або локального бізнесу (наприклад, «Вина, що любила Віка» або «Тут міг би сидіти той, хто віддав за нас своє життя»). Це свідчить про те, що тема комеморативних практик, ініційованих недержавними акторами, зараз актуальна й починає активно досліджуватись, щоправда, поки що меншою мірою соціологами.

Рис. 1. Модель екосистеми соціальної пам'яті (власна розробка)

й зміст комеморації. Це породжує дві протилежні позиції. Перша виходить із того, що держава має відігравати провідну роль у конструюванні національної пам'яті, сприяючи консолідації суспільства. Друга, навпаки, наполягає на неприйнятності спроб держави формувати національну пам'ять як таких, що інструменталізують історію в політичних цілях і спричиняють конфлікти, пов'язані з невключеністю окремих соціальних груп. Погляд на соціальну пам'ять як на екосистему дає змогу концептуалізувати роль держави не як монополіста, а як одного з акторів у ширшій взаємодії. Водночас держава залишається ключовим учасником комеморації, формує рамки та визначає суспільне значення пам'яті. Це важливо, адже вироблення консолідуючих наративів є завданням, у якому можуть бути незацікавлені інші учасники, зосереджені на захисті власних інтересів.

Медіа: канали, форми, практики. Ми розглядатимемо медіа в широкому сенсі, із застосуванням поняття медіації Астрід Ерл і Енн Рігні [19], відповідно до якого пам'ять існує не сама собою, а опосередковується матеріальними чи символічними носіями. Тобто йтиметься не лише про медіа в сенсі ЗМІ, але про меморіальні медіа, які визначаються як канали, форми й практики, за допомогою яких суспільства фіксують, зберігають і передають колективну пам'ять про минуле. До них відносять тексти та літературу, візуальні й аудіальні медіа, музеї та архіви, пам'ятники та меморіали, ритуали та публічні практики, а також цифрові медіа. У ХХ ст. медіа здебільшого функціонували у вертикальній моделі «згори вниз», пов'язаній із концентрацією ресурсів і контролем над комунікаційними каналами. Сучасні цифрові технології значно вплинули на екосистему комеморації, спричинивши *connective turn*, який Ендрю Госкінс окреслює в контексті нових цифрових сту-

дій пам'яті [21]. Соціальні платформи розмивають межі традиційних медіа: будь-який учасник може стати медіа, поширювати інформацію, формувати наративи або мобілізувати аудиторію до дій. Медіа виступають водночас ініціаторами пам'яті, каналами її трансляції та посередниками між різними акторами, формують інтерактивний і динамічний простір комеморативних практик, де пам'ять постає як активний, гнучкий і контекстуально залежний процес [21]. Також змінюється роль музеїв: дедалі частіше відвідувача розглядають як співтворця, а меморіальні простори постають просторами діалогу й інтерактивної комунікації. Отже, їх аналіз доцільно здійснювати з урахуванням усієї екосистеми соціальної пам'яті.

Соціальні групи та громадські ініціативи. До зазначеного кола акторів належать соціальні групи (зокрема, родини), спільноти, об'єднані ідентичністю, активістські колективи й інші групові актори, які беруть участь у формуванні комеморативних практик поза межами державних структур та інституцій. Вони часто виступають ініціаторами альтернативних наративів пам'яті, створюють різноманіття комеморативних форм. Нині в західній академії дослідження такого плану представлені здебільшого вивченням активізму, *LGBTIQ+*-спільнот, гендерними, деколоніальними та міграційними студіями тощо. Часто пам'ять соціальних груп доцільно розглядати як мезорівень, розташований між макрорівнем (держава, владні інституції) та мікрорівнем (індивідууми). Прикладом є бельгійське дослідження, присвячене передачі пам'яті про незручне минуле в родинах, старші покоління яких мали стосунок до колонізації Конго та колаборації під час Другої світової війни. Родина постає тут як актор комеморації, який опосередковує структурний рівень (держава та медіа) і особистісний [15; 16].

Індивіди й аудиторія (споживачі). Людина не лише є носієм соціальної пам'яті й учасником комеморативних практик, а і як споживач інформації декодує її, формує власний наратив щодо минулого, який може ґрунтуватися на когнітивних упередженнях, селективному сприйнятті й інших комунікативних викривленнях. Це робить споживачів важливими акторами екосистеми соціальної пам'яті [23]. Демократизація пам'яті протягом останніх десятиліть призвела до зростання ролі індивіда та його перспективи (значення «особистих голосів»), що яскраво демонструють, зокрема, дослідження усної історії. Вивчення ролі особистості у формуванні соціальної пам'яті часто спирається на інструментарій психології. Водночас суспільна пам'ять не зводиться до індивідуальної, як і жодна індивідуальна пам'ять не існує у вакуумі, ізольованою від суспільства. Споживачі комеморативних практик можуть підтримувати, трансформувати або відкидати наративи, стимулюючи динаміку пам'яті та впливаючи на те, які практики й символи стають стійкими, а які залишаються маргінальними.

Публічний простір (публічна арена). Варто також додати кілька коментарів щодо центрального елементу моделі – публічного простору (у теоріях медіації пам'яті – *public arena* [19]). Він постає ядром екосистеми соціальної пам'яті, особливо в дослідженнях, пов'язаних із комеморацією, яка за визначенням має колективний і публічний характер [11]. Це простір, у який актори, зображені на схемі, можуть входити для ведення переговорів щодо минулого. Цей концепт уособлює хаос, про який ішлося вище в контексті ідей Джона Уррі: публічним простором ніхто не управляє, а його результати неможливо передбачити, хоча різні актори постійно намагаються на нього впливати. Якщо раніше вирішальне значення мали ресурси, то нині соціальні мережі суттєво знизили бар'єр входу: будь-яке спонтанне відео, зняте на смартфон, може стати вірусним і спричинити зміни навіть у глобальному масштабі.

Концептуалізація пам'яті через публічний простір, а не через вертикаль, виводить розуміння соціальної пам'яті за межі опозиції «впливу згори» та «низових практик». Ключовим стає саме доступ до простору – як у сенсі продукування та організації комеморативних практик, так і в сенсі їх споживання. В авторитарних державах обмеження доступу до глобальної інтернет-мережі водночас означає звуження можливостей доступу до знань та інформації, а також участі в дискусіях як на міжнародному рівні, так і всередині суспільства (наприклад, ухвалення законів про пам'ять щодо Другої світової війни в Росії фактично унеможливило суспільне обговорення).

Прокоментувавши всі зазначені на рис. 1 елементи, наведемо кілька важливих зауважень щодо зображеної моделі.

1. Критеріями, за якими визначається належність до акторів, може бути ініціатива певної коме-

моративної дії (тоді актори = ініціатори) або участь (тоді всі учасники є акторами). Важливою ознакою також є суб'єктність: чи актором може бути тільки людина (група людей), чи об'єкт та мережа (розвиваючи ідеї послідовників акторно-мережевої теорії)? Ці питання – радше запрошення для дискусії, оскільки виходять за межі даної статті. Зазначимо, що ми відштовхувались від того, що ініціатор важливий лише на початкових етапах, далі всі учасники стають акторами, або ж практика просто зникає. Отже, розглядати комеморацію винятково крізь призму того, «хто започаткував» чи «чий це інтерес / ресурс» – непродуктивно, бо такий підхід ігнорує подальшу динаміку. Акторами, на нашу думку, є всі учасники, і ми відносимо до них людей і групи людей, не заперечуємо, однак, того, що об'єкти та мережі в деяких ситуаціях також мають риси агентності.

2. На практиці поділ на групи акторів є досить умовним: та сама людина може належати до кількох категорій одночасно. Наприклад, політик, який підписує закон про пам'ять, є актором держави та влади, як член якоїсь родини – представляє пам'ять соціальної групи (сімейну пам'ять). Водночас він є споживачем медійного контенту, відвідувачем музеїв, користувачем соцмереж. Окрім того, може бути представником LGBTIQ+ чи ветеранської спільноти. Тож провести чіткі межі неможливо й навряд чи має сенс, бо це призвело б до штучного спрощення соціальної реальності.

3. Запропонована модель екосистеми соціальної пам'яті передусім орієнтується на комеморативні форми пам'ятання, тобто публічні й колективні, часто пов'язані із вшануванням окремих постатей і подій. Це залишає поза увагою повсякденну пам'ять, яка здебільшого функціонує у формі наративів.

4. Використовуючи розподіл на виробників пам'яті та її споживачів, ми усвідомлюємо його умовність у застосуванні до наведеної на рис. 1 моделі, оскільки в якомусь сенсі всі зображені актори водночас продукують і споживають комеморативні практики.

Інтердисциплінарність у дослідженнях пам'яті – розмиття меж дисциплін чи новий простір співпраці? Наведена на рис. 1 модель демонструє поле, у якому можуть ефективно взаємодіяти представники різних дисциплін, отже, її можна використовувати як привід для дискусії щодо меж міждисциплінарності у студіях пам'яті. Часто міждисциплінарність концептуалізується як радше негативна риса, що свідчить про «розмивання меж традиційних дисциплін» [5, с. 150], як наслідок – «ненауковість» досліджень, зокрема в разі протиставлення пам'яті й академічної історії. Такий підхід легітимізує монополію істориків на дослідження пам'яті, обмежує як теоретичні, так і методологічні можливості системного аналізу. Протилежну позицію представляє Наталія Черниш, яка зазначає, що створення інтерфейсів між

соціологією та іншими галузями наукового знання, включно з гуманітарними, технічними та природничими науками, має позитивний вплив на соціологічну теорію [13, с. 11]. Такі інтерфейси застосовні й до досліджень пам'яті, що вже інтегрують результати та теорії з інших дисциплін, найчастіше культурології та психології.

Реальна практика міждисциплінарних досліджень пам'яті показує, що йдеться не про застосування особливих методів, що суперечать класичним науковим підходам чи «руйнують межі дисциплін», а радше про вивчення об'єкта з різних дисциплінарних позицій і поєднання отриманих результатів для створення спільних гіпотез і теорій. Вдалим прикладом міждисциплінарності є дослідження родинної пам'яті, що проводились у Лувенському католицькому університеті (Бельгія) [16]. Одним із його результатів став спеціальний випуск журналу *Memory Studies*, присвячений концепції мікропам'ятей [24]. Підставою для нього став експеримент, у якому взяли участь 10 дослідників пам'яті, що представили різні дисципліни. Під час колаборативних дата-сесій учасники аналізували деконтекстуалізований уривок інтерв'ю, спираючись на теорії та методи власної дисципліни: соціології, психології, лінгвістики, історії, літературознавства, антропології, політології та семіотики. Результати відкрили нові онтологічні горизонти інтерпретації, змусивши дослідників «перекладати» дисциплінарні терміни мовою інших дисциплін. Важливим інсайтом дослідження став висновок про те, що пам'ять не можна охопити єдиним методом – різні дисципліни висвітлюють окремі аспекти: мовні стратегії, культурні схеми, когнітивні процеси, політичні контексти тощо. Водночас ці підходи доповнюють один одного: кожна інтерпретація додає «шар» розуміння, забезпечує процес, який автори називають «видобутком пам'яті» [24]. Якщо застосуємо ці ідеї до моделі, зображеної на рис. 1, зазначимо, що жоден з елементів екосистеми не може бути монополією окремої дисципліни: їх дослідження доцільно здійснювати системно, у співпраці із представниками різних дисциплін і з використанням сучасних методів.

Перспективні методи досліджень комеморативних практик у соціології. У цій частині статті спробуємо зіставити запропоновану модель екосистеми соціальної пам'яті із сучасними методами дослідження комеморативних практик.

1. Дослідження політик пам'яті та «місць пам'яті». Дослідження, пов'язані з «політикою пам'яті», часто обмежуються аналізом промов чи законодавчих ініціатив і соціологічними опитуваннями. Погляд на комеморацію як екосистему дозволяє доповнити їхній інструментарій новими якісними методами. Цікавий підхід запропонували Ігнасіо Бреско де Луна та Бреді Дарра Вагонер у статті 2022 р. «Меморіали з перспективи досвіду взаємодії: порівняння Долини полеглих в Іспанії із

сучасними контрмеморіалами» [17]³. Традиційні соціологічні методи, як-от опитування чи глибинні інтерв'ю, дозволяють зафіксувати усвідомлені позиції та ідентичності, які часто відображають політичні переконання, родинні або медійні впливи, але не розкривають несвідомих переживань і спонтанних емоцій. Саме цю прогалину намагалися заповнити І. Бреско де Луна та Б.Д. Вагонер, які розглядали меморіали як культурні інструменти, що водночас відкривають і обмежують можливості взаємодії та інтерпретації. Дизайн аналізованого дослідження включав низку мобільних і сенсорних методів: *go-along-інтерв'ю* (дослідник рухався разом з учасником простором меморіалу, фіксуючи його коментарі в реальному часі), *subcams* (суб'єктивні камери, закріплені на рівні очей, які записували відео й аудіо максимально наближено до досвіду учасника) та *playback-інтерв'ю* (після відвідування учасники переглядали власний відеозапис і коментували його, що стимулювало епізодичну пам'ять і давало глибші пояснення). Ця комбінація методів дозволила зафіксувати багатоканальний досвід – зоровий, слуховий, тактильний – і моменти, що провокують інтерпретацію.

У результаті дослідники встановили, що монументальна велич Долини полеглих викликала у відвідувачів відчуття відчуження, тиску й пригніченості, на відміну від контрмеморіалів (наприклад, Меморіал убитим євреям Європи в Берліні чи Національний меморіал 11 вересня у США), які спонукали до активної взаємодії, тілесного занурення та особистої рефлексії. Вони дійшли висновку, що просторові характеристики пам'ятних місць формують різні режими переживання: від пасивного, підпорядкованого офіційній інтерпретації, до відкритого, інтерактивного й критичного. Для соціології цей підхід важливий тим, що дозволяє встановити кореляцію між задекларованими позиціями (сформованими під впливом медіа, родинних наративів, соціальних груп чи державної політики) та реальним тілесно-емоційним переживанням. Це важлива інформація для ініціювання більш зваженого та конструктивного діалогу навколо державної політики пам'яті [17].

2. Дослідження ритуалів і церемоній. Праці цього спрямування відображають різні підходи до аналізу ритуалів і практик, що уособлюють тілесну пам'ять. У розрізі комеморації передусім йдеться про святкування, церемонії вшанування та інші комеморативні ритуали. Цей напрям досліджень ґрунтується на ідеях соціальних антропологів, зокрема – концепції пам'яті-звички (*habit-memory*), запропонованої Полом Коннертоном. В Україні дослідження здебільшого представлені

³ Долина полеглих (ісп. Valle de los Caídos) є одним із найпроблемніших місць пам'яті Іспанії. Монумент було збудовано за наказом Франко після громадянської війни, і хоча офіційно він мав символізувати «примирення», фактично увічнивав перемогу франкістського табору. Хоча у 2019 р. тіло Франко було перепоховане, тисячі жертв і досі поховані там без згоди родин, що робить цей простір травматичним і неоднозначним у символічному плані. Оскільки нині він перебуває у процесі переосмислення, його статус і значення змінюються, що створює контекст для дослідження пам'яті про конфлікти в динаміці.

кількісними соціологічними опитуваннями, які фіксують ставлення до свят і церемоній, водночас якісні підходи могли б значно розширити розуміння суспільних трансформацій. Цікавий дизайн пропонує розвідка Джея Гізе й Енн Кейтлі «Танець крізь час: методологічне дослідження втіленої пам'яті» [20]. Він включає фокус-групи на початку й після танцю для обговорення асоціацій і спогадів; етнографічне спостереження професійних і соціальних танців у природному контексті; поглиблені інтерв'ю для деталізації індивідуального досвіду; ко-перформанс, де дослідники разом з учасниками навчалися та виконували танець; а також візуальну фіксацію (фото, відео, малюнки) для подальшого аналізу невербальних проявів пам'яті.

Автори дійшли висновку, що танець дозволяє досліджувати як сталі, так і трансформовані образи минулого, створює простір для колективної рефлексії і відновлення почуття спільноти. Дослідження показує, як учасники під час танцю «ведуть переговори пам'яті», обирають, трансформують або уникають деяких тем, і водночас демонструє фізичні обмеження та забування як прояви тілесної пам'яті. Для соціології та культурології цей підхід цінний тим, що поєднує тілесний, емоційний і когнітивний рівні досвіду із соціальними практиками й культурними нормами, доповнює традиційні методи аналізу усвідомлених позицій і дискурсів. Отже, соціолог може простежити взаємодію між мікрорівнем тілесного досвіду та макрорівнем інституційного впливу.

3. *Дослідження цифрових практик пам'ятання.* Соціальні мережі та нові технології все частіше опиняються в центрі наукових дискусій. Ідеться не лише про створення нових каналів комунікації, а й про появу нових акторів, які активно беруть участь у формуванні суспільної пам'яті. Показовим прикладом є використання технологій штучного інтелекту для створення цифрових копій померлих. У контексті війни актуалізувалася потреба архівування цифрових даних і створення «віртуальних монументів» і меморіалів – як державних, так і спонтанних або навіть комерційних. Отже, обсяг цифрової інформації постійно зростає, і для її аналізу традиційних методів уже замало: потрібні інструменти, здатні автоматизувати роботу з великими масивами даних. У цьому контексті показовим є дослідження Хелле Страндгорд Йенсена «Цифрові методи в дослідженні пам'яті: базовий гайд із масштабного аналізу даних у *Twitter*» [22]. Із застосуванням технології *API* було зібрано великі масиви твітів, що дозволило мінімізувати алгоритмічні спотворення інтерфейсу й отримати репрезентативний корпус повідомлень. Для аналізу застосовувалися різні методи: хронологічна

візуалізація (для виявлення фаз дискусій), *close reading* (для розрізнення автентичних спогадів і автоматизованого контенту), *distant reading* (аналіз великих масивів тексту на закономірності) та мережевий аналіз (для виявлення ключових акторів, *gatekeepers* і структур впливу). У рамках дослідження було проаналізовано приблизно 200 000 твітів, пов'язаних із дитячою телевізійною програмою *Sesame Street*, що показало одночасне існування спонтанних флешбек-дискусій і організованих кампаній.

Такий методологічний підхід поєднує кількісні, якісні та змішані методи, дозволяє відстежувати вплив соціальних мереж і їхніх користувачів на екосистему пам'яті, унаочнює тенденції, недоступні для традиційних методів опитувань чи інтерв'ю. Для соціології та культурології цінність цього дослідження полягає в можливості більш глибоко простежити взаємодію між індивідуумами, цифровими платформами й інституційними структурами, а також зрозуміти, як організовані кампанії та спонтанні дискусії взаємодіють у публічному цифровому просторі, формуючи динамічні патерни колективної пам'яті.

Висновки. Пам'ять і потреба її дослідження найчастіше актуалізуються в ситуаціях суспільних трансформацій, коли виникає відчуття недовказаності, дискримінації чи необхідності відновлення гідності та справедливості щодо минулих подій. Це складні й багатовимірні процеси, які не можна повноцінно дослідити в межах однієї дисципліни. Пропонований у статті підхід до соціальної пам'яті як до екосистеми видається продуктивним із кількох причин. По-перше, він дозволяє аналізувати об'єкти дослідження в ширшому контексті – з урахуванням різних рівнів і множинності акторів. По-друге, він підкреслює відсутність єдиного центру управління: як і природні екосистеми, система соціальної пам'яті функціонує на засадах емерджентності, що робить її адаптивною до непередбачуваних викликів. По-третє, зменшує ризик методологічних помилок, уникаючи спрощених інтерпретацій і механічного перенесення понять з історії, культурології чи психології на соціологічний ґрунт. По-четверте, системне бачення дозволяє свідомо інтегрувати дисциплінарні підходи, не втрачаючи власне соціологічної перспективи.

Впровадження сучасних методологічних підходів, доповнення кількісних методів якісними й змішаними та відкритість до міждисциплінарності роблять пошуки відповідей на класичне запитання Пола Коннертона «Як суспільства пам'ятають?» набагато більш продуктивними. Попри численні спроби відповіді на нього, воно залишається відкритим в українській соціології, окреслюючи простір для нових наукових дискусій і теоретичних розробок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голиков О., Нолбат С. Простір сприйняття свят українцями: до можливостей концептуалізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 3. С. 149–168. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.149>
2. Гриценко О. Між культурою пам'яті та державною політикою: проблематика, моделі та методологія дослідження політики пам'яті в Україні. *Культурологічна думка*. 2017. № 11. С. 200–222.
3. Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.
4. Касьянов Г. К десятилетію Украинского института национальной памяти (2006–2016). *Historians. in.ua*. 14 січня 2016 р.
5. Киридон А. Студії пам'яті в сучасній гуманітаристиці: Історія становлення. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 150–161.
6. Коваль-Фучило І. Сучасні комеморативні практики переселенців із затоплених сіл. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 123–133. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4733973>
7. Комих Н. Дискурси соціальної пам'яті в умовах російсько-української війни: теоретико-методологічні засади дослідження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1 (128), С. 94–99. <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-1-94-99>
8. Малес Л. Політики пам'яті та полікультурність у соціокультурному аналізі українського суспільства. *Ukr. socium*. 2009. № 3 (30), С. 15–24. <https://doi.org/10.15407/socium2009.03.015>
9. Отріщенко Наталя. Др. Наталя Отріщенко. *Центр міської історії* [Електронний ресурс]. Львів, 2025. URL: <https://www.lvivcenter.org/team/dr-natalia-otrishchenko/> (дата звернення: 14.09.2025).
10. Половинчак Ю. Комеморативні практики в сучасному інформаційному просторі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 2, С. 94–100. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2018.150360>
11. Прохватолюва О. Соціальні функції комеморативних практик. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2024. С. 31–44. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2024-52-03>
12. Середа Вікторія. Вікторія Середа. *Катедра соціології, Український католицький університет* [Електронний ресурс]. Львів, 2025. URL: <https://sociology.usc.edu.ua/our-team/viktoriya-sereda/> (дата звернення: 14.09.2025)
13. У близько половини українців зріс інтерес до історії після повномасштабного вторгнення – соціопитування : пресреліз. *Український інститут*

- національної пам'яті*. 22 листопада 2023 р. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-blyzko-polovyny-ukrayinciv-zris-interes-do-istoriyi-pislya-povnomashtabnogo-vtorgnennya-socopytuvannya>
14. Черниш Н. Українська соціологія у пошуках загальної теорії в умовах міждисциплінарності. *Український соціум*. 2019. № 2 (69)/ С. 9–34. <https://doi.org/10.15407/socium2019.02.009>
 15. Яблонський Я. Святковий календар як маркер (не)підтримки українцями декомунізації та дерусифікації. *Український соціум*. 2025. № 2 (93). С. 117–139. <https://doi.org/10.15407/socium2025.02.117>
 16. Aerts K., Bouchat P., Cordonnier A., De Wever B., Luminet O., Rasmont F., Rosoux V., Wouters N. The sorrows of Belgium: WWII memories and family transmission (Final report). Belgian Science Policy Office. 2022. URL: https://www.belspo.be/belspo/brain-be/projects/FinalReports/TRANSMEMO_%20FinRep.pdf
 17. Brescó de Luna I., Wagoner B. Memorials from the perspective of experience: A comparison of Spain's Valley of the Fallen to contemporary counter-memorials. *Memory Studies*. 2022. № 17 (2). P. 349–369. <https://doi.org/10.1177/17506980221126943>
 18. Cordonnier A., Rosoux V., Gijss A.-S., Luminet O. Collective memory: An hourglass between the collective and the individual. *Memory, Mind & Media*. 2022. № 1. <https://doi.org/10.1017/mem.2022.1>
 19. Erll A., Rigney A. (Eds.) Mediation, remediation, and the dynamics of cultural memory (in collaboration with L. Basu & P. Bijl). De Gruyter, 2009.
 20. Giese J., Keightley E. Dancing through time: A methodological exploration of embodied memories. *Memory Studies*. 2022. № 17 (2), P. 444–457. <https://doi.org/10.1177/17506980221126611>
 21. Hoskins A. (Ed.) Digital memory studies: Media pasts in transition. 1st ed. Routledge, 2018.
 22. Jensen H.S., Jensen J.M., Thygesen A.U., Pedersen M.O. Digital methods in memory studies: A beginner's guide to scalable reading of Twitter data. *Memory Studies*. 2023. № 17 (6), P. 1277–1295. <https://doi.org/10.1177/17506980231197126>
 23. Kansteiner W. Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*. 2002. № 41 (2), P. 179–197. <https://doi.org/10.1111/0018-2656.00198>
 24. Van de Putte T., Hirst W. Introduction: Micro-memories. *Memory Studies*. 2025. № 18(3). <https://doi.org/10.1177/17506980251330562>
 25. Urry J. The complexity turn. *Theory, Culture & Society*. 2005. № 22 (1). P. 1–14.

Стаття надійшла у редакцію: 14.09.2025

Стаття прийнята: 23.09.2025

Опубліковано: 17.11.2025